«8D03105 – Халықаралық қатынастар»
білім беру бағдарламасы бойынша
философия докторы (PhD) дәрежесін алуға арналған
КЫДЫРБЕК ФАРАНГИС АЛМАТБЕККЫЗЫНЫҢ
«"Белдеу және жол" жаһандық бастамасы Орталық Азиядағы өңірлік проблемаларды шешу факторларының бірі ретінде» диссертациясына

АҢДАТПА

Зерттеу тақырыбының өзектілігі Еуразиядағы ауқымды өзгерістермен байланысты. Осы процестердің барысында Орталық Азия (ОА) бұрынғы оқшауланған күйінен шығып, «Бір белдеу, бір жол» бастамасы (ББЖ) аясында аймақтарды байланыстыратын стратегиялық торапқа айналып келеді. Бұл мегажобаға қосылу аймақ елдеріне инфрақұрылымдық қиындықтарды еңсеруге көмектеседі, яғни теңізге шыға алмайтын географиялық жағдайды халықаралық деңгейдегі дербестік пен жаңғыру мүмкіндігіне айналдырады.

Ғылыми өзектілігі батыстық көзқарастардың біржақтылығынан арылу қажеттілігімен түсіндіріледі. Халықаралық қатынастар теориясының классикалық үлгілері мен Қытай тұжырымдамаларын біріктіру Бейжіңнің саясатын жан-жақты талдайтын жаңа модель жасауға мүмкіндік береді.

Серіктестіктің 2020–2026 жылдар аралығындағы қарқынды дамуы жұмыстың маңызын арттыра түседі. «С5+Қытай» форматы мен ШЫҰ (Сиань, Астана және Тяньзиньдегі саммиттер) арқылы өзара байланыс жаңа деңгейге көтерілді. Бұл жай ғана мәлімдеме жасаудан нақты жобаларға көшуді бекітті, оған ШЫҰ Даму банкі, Жасанды интеллект саласындағы бағдарламалар және «Жасыл жібек жолы» дәлел бола алады. Бұл стратегиялық келісім Си Цзиньпиннің «Адамзаттың ортақ тағдырының қоғамдастығы» идеясымен және К.К. Токаевтың көлік пен энергетика саласындағы прагматикалық серіктестік туралы ұстанымымен расталады.

Бейжің саясатының даму жолы Орталық Азияның тұрақтылығы Қытайдың өз дамуы үшін басты шартқа айналғанын көрсетеді. Егер 1990-шы жылдары ынтымақтастық тек шекара мен қауіпсіздік мәселелерімен шектелсе, бүгінде ББЖ жобасы аймақ елдерінің ұлттық бағдарламаларымен (Қазақстанның «Нұрлы жол» бағдарламасы, Өзбекстанның даму стратегиялары және т.б.) үйлесе отырып, бірлесіп дамудың икемді құралына айналды.

Зерттеудің мақсаты - саяси-экономикалық процестерді жан-жақты талдау негізінде «Бір белдеу, бір жол» бастамасының (ББЖ) Орталық Азиядағы басты құрылымдық мәселелерді шешудегі рөлін ғылыми тұрғыдан негіздеу. Сондай-ақ аймақты Еуразияның тұрақты транзиттік-логистикалық және өндірістік хабына айналдырудың шарттары мен тетіктерін анықтау.

Осы мақсатқа жету үшін автор мынадай **міндеттерді** алға қойды:

1. ББЖ жобасын жан-жақты зерттеудің жаңа сараптамалық негізін жасау үшін халықаралық қатынастар теориясының классикалық мектептері мен қазіргі Қытай тұжырымдамаларын өзара біріктіру.

2. Аймақтағы сын-қатерлерді еңсеру мен оны жаңғыртуға «Бір белдеу, бір жол» бастамасының нақты әсерін бағалайтын көпфакторлы кешенді әдістемені әзірлеу.

3. Қытайдың Орталық Азияға қатысты сыртқы саясатының дамуын зерттеу: Дэн Сяопин кезеңіндегі прагматикалық дипломатиядан бастап, бұл аймақтың Қытайдың Еуразиялық саясатындағы басты бағыттардың біріне айналуына дейінгі жолын қарастыру.

4. Орталық Азия мемлекеттерінің негізгі құрылымдық мәселелерін (географиялық тұйықтық, энергия тапшылығы, шикізатқа тәуелділік) жүйелеу және олардың аймақтық дамуға тигізетін әсерін бағалау.

5. Орталық Азияның дамуындағы құрылымдық шектеулерді анықтау және авторлық әдістеме негізінде Қытайдың инвестициялық әрі инфрақұрылымдық жобаларының аймақ экономикасына ықпалын бағалау.

6. Жаңа өндірістік тізбектерді құру аясында сауданың өзара толықтырылу индекстері (СӨТИ) мен айқындалған салыстырмалы артықшылықтар (АСА) динамикасын талдау. Бұл арқылы «Бір белдеу, бір жол» бастамасының Орталық Азия елдерінің шикізатқа тәуелділігін азайтуға тигізетін әсерін бағалау.

7. 2033 жылға дейінгі сауда-саттық байланыстарының даму болжамын жасау, сондай-ақ ұзақ мерзімді үрдістер мен біржақты тәуелділіктің артуы мүмкін болатын қауіп-қатерлерін негіздеу.

Зерттеудің **гипотезасы** мынаған сүйенеді: «Бір белдеу, бір жол» бастамасы (ББЖ) Орталық Азияны тұйықталған аймақтан (land-locked) Еуразияның басты көлік-логистикалық торабына (land-linked) айналдыруға көмектеседі. Дегенмен бұл әлеуеттің сәтті жүзеге асуы тек Қытай инвестициясына ғына емес, аймақ елдерінің ішкі құрылымдық және институционалдық өзгерістерге қаншалықты дайын екендігіне де байланысты.

Зерттеу әдістері. Диссертациялық зерттеудің әдістемелік негізін кешенді пәнаралық тәсіл мен экономикалық-математикалық құралдар құрайды.

Жұмыс барысында көпфакторлы бағалау жүргізу үшін авторлық әдістеме әзірленді. Онда алғаш рет жеті негізгі көрсеткіштен тұратын авторлық жүйе ұсынылды (олар: тікелей шетелдік инвестициялардың үлесі, берешек жүктемесі, сауда балансының сальдосы, салалық мамандану, институционалдық үйлесімділік, әлеуметтік-саяси реакция және инновациялық-экологиялық бейімделу). Бұл матрицаны қолдану «Бір белдеу, бір жол» бастамасы төңірегіндегі жалпылама сөздерден арылып, аймақтың жүйелі мәселелерін нақты өлшенетін көрсеткіштер арқылы талдауға мүмкіндік берді.

Сонымен қатар Орталық Азия елдері экономикасының осы жоба аясындағы құрылымдық өзгерістерін бағалау үшін алғаш рет екі сандық көрсеткіш - айқындалған салыстырмалы артықшылықтар (АСА) мен сауданың өзара толықтырылу индексі (СӨТИ) бірге қолданылды.

Зерттеуде 2033 жылға дейінгі кезеңді қамтитын авторлық болжам үлгісі жасалды. Қытай мен Орталық Азия елдері арасындағы сауданың өзара толықтырылуын болжау үшін аддитивті логарифмдік түрлендіру (ALR) әдісі пайдаланылды. Бұл әдіс Қытай мен Орталық Азия экономикаларының жақындасуы ұзақ әрі тұрақты үрдіс екенін дәлелдеуге көмектесті.

Сонымен қатар Қытай инвестициясының әртүрлі елдерде әртүрлі нәтиже беретіні анықталды. Егер елдің ішкі мемлекеттік құрылымдары (институттары) дайын болса, экономика шынымен әртараптанып, жаңа салалар дамиды (Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан). Ал мұндай ішкі жағдайлар жасалмаса, экономика тек шикізат бағытында ғана қалып қояды (Тәжікстан, Түрікменстан).

Диссертацияның қорғауға шығарылатын негізгі тұжырымдар:

Диссертацияның негізін құрайтын және қорғау кезінде талқыланатын басты ғылыми болжамдар мен тұжырымдар мыналар:

1. Аймақ елдерінің Қытайдың «Бір белдеу, бір жол» бастамасына (ББЖ) қатысуын тек бір жақты емес, халықаралық қатынастардың батыстық классикалық теориялары (реализм, либерализм, конструктивизм мен режимдер теориясы) және Қытайдың сыртқы саяси тұжырымдамалары (перифериялық дипломатия, адамзаттың ортақ тағдырының қоғамдастығы, «Батысқа жорық» және ұлы державаның жаңа рөлі) арқылы кешенді түрде талдау керек. Трансаймақтық және өзара байланыс (connectivity) теорияларымен толықтырылған бұл жан-жақты тәсіл Орталық Азия мемлекеттерінің Қытаймен тиімді (прагматикалық) екіжақты қарым-қатынас орнатып отырғанын дәлелдейді. Олар ББЖ жобасына қатысуды өз егемендігін сақтай отырып өзара тәуелділікті дамыту құралы ретінде пайдаланады, яғни ыңғайлы транзиттік географиялық орнын өздерінің стратегиялық тәуелсіздігін нығайтуға жұмсайды.

2. Қытайдың бұл бастамасын әр елдің саяси, экономикалық және географиялық жағдайына қарай бейімделе алатын икемді стратегия ретінде қарастыру қажет. Бұл процесті шынайы бағалау үшін жеті негізгі көрсеткіштен (тікелей шетелдік инвестиция үлесі, берешек жүктемесі, сауда балансының сальдосы, салалық мамандану, институционалдық үйлесімділік, әлеуметтік-саяси реакция және инновациялық-экологиялық бейімделу) тұратын матрица жасалды. Бұл құрал қытайлық жобалардың аймақ елдері экономикасының құрылымын қалай өзгертіп жатқанын анықтауға мүмкіндік береді. Осы көрсеткіштер негізінде ББЖ жобасының Орталық Азия елдерін жаңғыртуға тигізетін әсері әртүрлі (біркелкі емес) екені дәлелденді.

3. Қазіргі Қытай стратегиясында Орталық Азия өзінің тек шикізат беретін шеткі аймақ деген мәртебесінен толықтай арылды. «Бір белдеу, бір жол» бастамасының іске қосылуын тек экономикалық жоба емес, Қытайдың Орталық Азиядағы саясатының ең жоғарғы нүктесі деп қарау керек: ол 1990-шы жылдардағы қауіпсіздікті (әсіресе Шыңжаң аймағын) қамтамасыз ету құралынан және 2000-шы жылдардағы шикізат көзінен қазіргі таңда баламасыз транзиттік хабқа дейін көтерілді. Қытай мен Орталық Азия елдері ынтымақтастығының кезеңдері Орталық Азияның жай ғана транзит аймағы

емес, Қытайдың Еуразиялық стратегиясының ең маңызды бөлшегі екенін көрсетеді.

4. «ББЖ жобасы Орталық Азия мемлекеттерінің мәселелерін міндетті түрде шешеді» деген көзқарас қате. Логистика мен энергетикаға құйылған ауқымды сыртқы инвестициялар аймақ елдерінің ішкі жүйелі мәселелерін (географиялық тұйықтық, шикізатқа тәуелділік, капитал тапшылығы, цифрлық теңсіздік) өздігінен еңсере алмайды. Егер елде ішкі мемлекеттік құрылымдар (институттар) әлсіз болса, Қытай капиталының келуі индустрияландыруға (өндірістің дамуына) алып келмейді, керісінше, бұрынғы артта қалушылықты біржақты тәуелділіктің жаңа түрлеріне (қарыздық, технологиялық және транзиттік тәуелділікке) айналдыратыны дәлелденді. Осылайша, ішкі терең құрылымдық реформалар жасалмаса, жай ғана жолдар мен инфрақұрылым салу аймақ елдерін әлемдік шеткі аймақ (периферия) күйінен шығармайды, қайта оларды қуаттырақ экономикаларға қызмет көрсететін шикізат пен транзит дәлізі деңгейінде біржола бекітіп тастайды.

5. «Бір белдеу, бір жол» бастамасының тиімділігін тек тартылған капиталдың көлемімен, салынған жолдардың шақырымымен немесе соған байланысты ашылған бизнестің санымен ғана өлшеуге болмайды. Авторлық көпфакторлы матрицаны қолдану көрсеткендей, егер ұлттық мүдделер қатаң қорғалмаса (жергілікті кадрларды оқыту, технологиялар трансфері, қарыз деңгейін бақылау), Қытай инвестициялары Орталық Азия елдерінің жүйелі мәселелерін шешіп бермейді. Керісінше, олар аймақтың артта қалушылығын сол күйі сақтап, әлсіз мемлекеттерді басқа елдер үшін шикізат көзі мен транзит дәлізіне айналдырып, жаңа тәуелділікті тудырады.

Зерттеудің негізгі нәтижелері. *Бірінші нәтиже.* Орталық Азия елдерінің Қытайдың «Бір белдеу, бір жол» бастамасына қатысу мәні жаңаша айқындалды. Ол үшін халықаралық қатынастардың батыстық классикалық теориялары мен Қытайдың сыртқы саяси тұжырымдамалары өзара біріктірілді. Бұл тәсіл аймақ елдерінің Қытаймен байланысын жай ғана транзиттік серіктестік емес, өз егемендігін сақтай отырып өзара тәуелділікті дамыту құралы ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Осының арқасында елдер өздерінің географиялық орнын стратегиялық дербестікті нығайтуға пайдалана алады.

Екінші нәтиже. Қытай бастамасы әр елдің жағдайына бейімделе алатын геоэкономикалық стратегия ретінде сипатталды. Ол үшін авторлық жеті факторлы бағалау матрицасы әзірленді. Бұл құрал аймақ экономикасындағы құрылымдық өзгерістерді нақты өлшеуге көмектеседі. Сондай-ақ сырттан келген тікелей шетелдік инвестицияларды біржақты «абсолютті игілік» деп емес, Орталық Азия елдерінің жаңғыруына әртүрлі әсер ететін күрделі әрі біркелкі емес процесс ретінде бағалауға мүмкіндік береді.

Үшінші нәтиже. Қазіргі Қытайдың сыртқы саясатындағы Орталық Азияның геостратегиялық мәртебесі қайта зерделенді. Бұл «Бір белдеу, бір жол» бастамасын тек қана экономикалық жоба емес, Қытай саясаты дамуының ең жоғарғы нүктесі ретінде көруге мүмкіндік береді. Бейжің бұл аймақты бұрынғыдай тек қауіпсіздіктің «буферлік аймағы» немесе шикізат шеті

(перифериясы) деп емес, қазіргі таңда баламасыз транзиттік хаб және өзінің жаһандық Еуразиялық стратегиясының негізгі тірегі ретінде қабылдайды.

Төртінші нәтиже. Сырттан келетін инфрақұрылымдық жобалардың елді жаңғыртудағы мүмкіндіктері шектеулі екені дәлелденді. Егер елдің ішкі мемлекеттік құрылымдары (институттары) әлсіз болып, құрылымдық реформалар жасалмаса, Қытай капиталының келуі қайта индустрияландырудың (өндірісті жандандырудың) қозғаушы күшіне айнала алмайды. Керісінше, ол аймақ мемлекеттерінің тарихи артта қалушылығын біржақты тәуелділіктің жаңа түрлеріне (қарыздық, технологиялық және транзиттік тәуелділікке) ауыстыратын фактор болады.

Бесінші нәтиже. «Бір белдеу, бір жол» жобасының тиімділігін бағалаудың жаңа тәсілдері ұсынылды. Мұнда тек құрғақ сандарға (инвестиция көлемі, салынған жолдардың ұзындығы) сүйенуден бас тартып, көпфакторлы талдау жасауға басымдық берілді. Бұл талдау мынаны дәлелдеді: егер жобаларды іске асыру кезінде ұлттық мүдделер қатаң қорғалмаса (сыртқы қарыз бақыланбаса, технологиялар тасымалданбаса, жергілікті мамандар даярланбаса), аймақ елдері тек шикізат беретін және басқаларға қызмет көрсететін транзит аймағы күйінде қалып қояды.

Алынған нәтижелердің жаңалығы мен маңызы. Ғылыми жаңалық мына жайттармен айқындалады:

Біріншіден, «Бір белдеу, бір жол» бастамасына (ББЖ) кешенді сипаттама берілді. Бұл жоба Орталық Азия (ОА) елдерінің өз мәселелерін шешу үшін пайдаланатын тиімді құралы ретінде қарастырылады. Аймақ мемлекеттері өздерінің географиялық орны мен шикізат әлеуетін Еуразияның транзиттік хабына айналдыра білген дербес қатысушылар ретінде көрсетілген.

Екіншіден, отандық ғылым тарихында алғаш рет халықаралық қатынастардың батыстық классикалық теориялары мен қазіргі Қытайдың сыртқы саяси тұжырымдамалары өзара біріктірілді. Жұмыста олар бір-біріне қайшы келмейтін, керісінше, бірін-бірі толықтыратын сараптамалық сүзгілер ретінде қолданылды. Бұл тақырыпқа бір жақты ғана баға беруден қашуға көмектесті.

Үшіншіден, көпфакторлы талдаудың авторлық әдістемесі әзірленді. Бұл әдістеме ББЖ жобасын жалпылама сөздерден арылтып, нақты өлшеуге болатын ынтымақтастық тетігі ретінде қарастыруға және әр елдің бұл жобадан тапқан өз нәтижесін бағалауға мүмкіндік береді.

Төртіншіден, алғаш рет жеті негізгі көрсеткіштен (ББЖ үлесі, берешек жүктемесі, сауда балансының сальдосы, салалық мамандану, институционалдық үйлесімділік, әлеуметтік-саяси реакция және инновациялық-экологиялық бейімделу) тұратын авторлық жүйе енгізілді. Бұл көрсеткіштер матрицасы қытайлық жобалардың Орталық Азиядағы бес негізгі құрылымдық мәселені шешуге қаншалықты әсер еткенін экономикалық және саяси тұрғыдан нақты дәлелдеп берді.

Ғылыми даму бағыттарына немесе мемлекеттік бағдарламаларға сәйкестігі. Бұл зерттеу саясаттану ғылымын дамытудың басым бағыттарына толық сай келеді. Ол авторлық көпфакторлы бағалау әдістемесі негізінде

трансаймақтық және «өзара байланыс» (connectivity) теорияларын зерттеуге елеулі үлес қосады. Практикалық тұрғыдан алғанда, жұмыс Қазақстанның стратегиялық құжаттарымен (оның ішінде «2020–2030 жылдарға арналған сыртқы саясат тұжырымдамасымен» және «Нұрлы жол» бағдарламасымен) тікелей үндесіп жатыр. Осылайша, елімізді Еуразияның басты транзиттік торабына айналдыру жөніндегі мемлекеттік мақсатқа жауап береді. Сонымен қатар диссертация Орталық Азия елдерінің ұлттық даму стратегияларымен (соның ішінде «Өзбекстан – 2030» бағдарламасымен, Қырғызстан мен Тәжікстанның стратегияларымен) тығыз байланысты. Онда көлік тұйықтығын еңсеру, шикізатқа тәуелділікті азайту және технологиялар трансферін қамтамасыз ету тетіктері ұсынылған.

Докторанттың әрбір жарияланымды дайындауға қосқан үлесі. 2023–2026 жылдар аралығында ғылыми кеңесшілер — профессор Фатима Көкееваның (әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті) және профессор Сюй Синьпэннің (Гонконг политехникалық университеті) жетекшілігімен диссертация авторы Қыдырбек Фарангис Алматбекқызы бірнеше еңбек жариялады. Олардың қатарында Scopus дерекқорында индекстелетін журналда 1 мақала, ҚР ҒжЖБМ Ғылым және жоғары білім саласындағы сапаны қамтамасыз ету комитеті ұсынған журналдарда 3 мақала, сондай-ақ 1 ғылыми монография мен 1 аналитикалық жылнамалық кітап бар (тізімді қараңыз).

Докторанттың бұл жұмыстарға қосқан үлесі өте үлкен: зерттеудің тақырыбын, теориялық негіздері мен әдістемесін өзі тұжырымдады. Сондай-ақ мәліметтерді жинау, оларды талдау және мақалаларды жазу жұмыстарын да толықтай өзі атқарды. Диссертациямен жұмыс істеу барысында докторант өзінің зерттеу дағдыларын, талдау қабілеті мен сарапшылық білімін тұрақты түрде арттыра білді. Бұл оның дербес зерттеуші және ғалым ретіндегі кәсіби құзыреттілігін дәлелдейді.